

Οι επιπτώσεις θεαμάτων βίας στην προσωπικότητα παιδιών και εφήβων: μιά ψυχαναλυτική ματιά

π. Βασιλείου Θερμού

Αντικείμενο της εισηγήσης μου θα είναι μια σύντομη ψυχαναλυτική θεώρηση της πρόσληψης της σύγχρονης βίας από το παιδί και τον έφηβο μέσω της πληροφορίας και της ψυχαγωγίας. Ο υπό εξέταση χώρος θα είναι βασικά ο κοινωνικός, και πιο συγκεκριμένα, οι δρόμοι μέσα από τους οποίους η παθογένεια του παράγει ατομική παθολογία και, αντίστροφα, ενισχύεται από αυτήν.

Η νεωτερικότητα υπερηφανεύεται ότι έθεσε ως έναν από τους στόχους της την μείωση της οποιασδήποτε βίας η οποία τροφοδοτείται από «πρωτόγονους» (όπως τούς θεωρεί) μηχανισμούς μισαλλοδοξίας, αντεκδίκησης, απληστίας κ.ά. Αντίδοτο στα παραπάνω θεωρήθηκαν ο «πολιτισμός» και ο ορθός λόγος.

Αυτό που παρατηρεί κανείς στην πράξη, όμως, καθώς ο νεωτερικός πολιτισμός εμπεδώθηκε στη δύση, ενώ γίνεται ολοένα και παγκόσμιος, είναι όχι απλώς αύξηση της βίας που μας περιβάλλει, αλλά και μεγαλύτερη ποικιλία των μορφών οι οποίες επινοούνται. Ο «εκπολιτισμός» του ανθρώπου π.χ. όχι μόνο δεν μείωσε την παραδοσιακή ενδοοικογενειακή βία ή τους πολέμους, αλλά πολλαπλασίασε τα εγκλήματα πολέμου κατά αμάχων, αύξησε τους βιασμούς, έκαμε την βία αντικείμενο των παιδικών παιχνιδιών, και την εισήγαγε άφθονη στον κινηματογράφο και στην τηλεόραση.

Αυτή η αποτυχία της νεωτερικότητας όπως βιώθηκε κατά τον εικοστό αιώνα, επαυξάνεται από ορισμένες εξελίξεις της *μετανεωτερικότητας*, έτσι όπως τις παρατηρούμε ήδη στον εικοστό πρώτο αιώνα. Και εδώ θα μνημονεύσω τις εξής δύο:

Κατ' αρχήν η βία στο παρελθόν συνοδευόταν υποχρεωτικά από ιδεολογικά συμφραζόμενα προκειμένου να *εκλογικευθεί*. Η *ιδεολογία*, ως έμβλημα άλλωστε της νεωτερικότητας, αποτελούσε κάποια κάλυψη έστω και ως ψυχική άμυνα, είτε επρόκειτο για εθνική ή ταξική βία, είτε για αθλητική συμπαραδήλωση, είτε για γονεϊκή βία στο όνομα της αγωγής παιδιών, είτε ακόμη και για εγκλήματα τιμής. Το καινούργιο που φέρνει μαζί του το μεταμοντέρνο τοπίο έγκειται στην σχεδόν φетиχιστική κατάφαση της *άμεσης εμπειρίας*, χωρίς να υφίσταται ανάγκη να συγκρατείται από εκλογικευτικές άμυνες (οι οποίες, ας ξαναθυμηθούμε, λειτουργούν όχι μόνο ως αυταπάτη, αλλά και ως φραγμός). Η δίψα για τη γυμνή εμπειρία εν γένει, ως αυτοσκοπό, τείνει

να δικαιώνεται σήμερα αφ' εαυτής, χωρίς να απαιτείται εξήγηση ή τεκμηρίωση εκ μέρους του υποκειμένου.

Εξ άλλου η μετανεωτερικότητα έγινε παράλληλη, σχεδόν συνώνυμη, με την κοινωνία της πληροφορικής και του κυβερνοχώρου. Η κοινωνία του θεάματος έχει αποικίσει τη σύνολη καθημερινότητα μας, με φιλοδοξία να αναγκάσει το ψυχικό όργανο να της παραδοθεί. Έχουν επισημανθεί οι ενδεχόμενες επιπτώσεις αυτής της νέας πραγματικότητας στην τροποποίηση της αντίληψης περί εαυτού. Ενός εαυτού διαρκώς «καλωδιωμένου» και συνεπώς με το φαντασιακό πεδίο του κυβερνοχώρου ενσωματωμένο στη ασυνείδητη εικόνα του.

Δέν θά προχωρήσουμε εδώ σε κριτική αποτίμηση της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας, οι οποίες άλλωστε έχουν να παρουσιάσουν και αξιόλογα επιτεύγματα. Στη συνάφεια αυτή μας ενδιαφέρει η απότομη και ευρύτατη μαζικοποίηση της πρόσβασης των ανηλίκων στο υλικό του κυβερνοχώρου και του θεάματος εν γένει, η οποία έχει λάβει χώρα. Με δεδομένο το βίαιο υλικό που έχει εγκατασταθεί εκεί, είναι φανερό πως η πρόσβαση αυτή αποτελεί εξ ίσου βίαιη παραβίαση του ψυχικού κόσμου παιδιών και εφήβων. Ακόμη και το αμιγώς σεξουαλικό υλικό στην παιδική ηλικία θα μπορούσε να εκληφθεί ως άσκηση βίας και να επηρεάσει τήν ομαλή ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη.

Προκειμένου να ανταποκριθεί στην αυξανόμενη ζήτηση για βία, η αγορά του θεάματος έχει πλέον διοχετεύσει στο διαδίκτυο και σκηνές πραγματικής και όχι μυθοπλαστικής βίας, αδιανόητα σοκαριστικές. Ο Rob Weatherill, κρίνοντας από κλαϊνική σκοπιά, χαρακτηρίζει τη σημερινή κοινωνία του θεάματος ως παλινδρόμηση στη σχιζοειδή θέση, κάτι που συμβαδίζει αλλά και εξηγεί και την παράλληλη αύξηση της παράνοιας στην εποχή μας (Weatherill, 1994, σ. 62).

Χωρίς πρόθεση να κινδυνολογήσω ή να ηθικολογήσω, αφού δεν πιστεύω πως υφίστανται καλύτερες και χειρότερες εποχές, θα ήθελα να επισημάνω κάποια καινούργια δεδομένα ως προς τα ποικίλα ερεθίσματα βίας που προσφέρει η κοινωνία του θεάματος, και συγκεκριμένα:

α) Είναι ιδιαίτερα πολλά και συχνά, με αντιπροσωπευτικό παράδειγμα τα δελτία ειδήσεων και τις ταινίες.

β) Διατίθενται άφθονα σέ βιντεοπαιχνίδια που καλούν σε άσκηση βίας, μερικές φορές ωμής.

γ) Συνοδεύονται από ελκυστικότητα αφού η βία έμμεσα διαφημίζεται ως «αύξηση της αδρεναλίνης», ως εμπειρία ευχάριστης έντασης.

δ) Υπόσχονται την δυνατότητα να βιωθούν εικονικά χωρίς καμμία συνέπεια.

ε) Δεν υπόκεινται στον έλεγχο των γονέων αφού το παιδί και ο έφηβος παρουσιάζονται περισσότερο ικανοί για αυτόνομη προσέγγιση του διαδικτύου.

Γνωρίζουμε πως οι επιθετικές ενορμήσεις του παιδιού και του εφήβου προσδοκούν οικογενειακούς, κοινωνικούς, και εκπαιδευτικούς μηχανισμούς που θα διευκολύνουν τη *μετουσίωση*. Ό,τι παραμένει από αυτούς μετά την λιγώτερο ή περισσότερο επιτυχημένη δράση της μετουσίωσης θα αποτελεί τήν δυνητική δεξαμενή βίας του υποκειμένου.

Η νεοελληνική κοινωνία προφανώς δεν μπορεί να καυχηθεί για επιτυχία στους ως άνω μηχανισμούς, αφού μέχρι τώρα δεν φαίνεται να έχει κατορθώσει επαρκή θεσμικό έλεγχο της ατομικής και συλλογικής βίας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα της αποτυχίας αυτής συνιστούν συμπεριφορές που (για συγκεκριμένους ιστορικούς και πολιτισμικούς λόγους) έχουν παγιωθεί ως ανεκτές στην ελληνική κοινωνία, χωρίς οργανωμένη αντίσταση των πολιτών ή του κράτους, όπως η απρόσεκτη και επιθετική οδήγηση με την πληθώρα των τροχαίων ατυχημάτων, η βία στα γήπεδα, οι βανδαλισμοί σε σχολεία και πανεπιστήμια κ.ά. Η βία όμως δεν εκφράζεται μόνο ως ανομία αλλά και ως νόμιμη βία. Στην δεύτερη θα μπορούσαμε να συμπεριλάβουμε και τα υψηλότερα ποσοστά εκτρώσεων στην Ελλάδα, οι οποίες έχουν μεν αποποινικοποιηθεί, αλλά δεν παύουν να λειτουργούν στον ψυχισμό ως βίαιες πράξεις παρουσιάζοντας έτσι ψυχοδυναμικό ενδιαφέρον.

Στο τοπίο αυτό λοιπόν, ήδη προβληματικό στη βάση του, προστίθεται πλέον και η παγκοσμιοποιημένη κυκλοφορία της βίας, είτε ως είδησης είτε ως διασκέδασης, για να κάμει τα πράγματα πιο περίπλοκα. Τα καινούργια προβλήματα προστέθηκαν πριν καν τα παλιά τεθούν υπό έλεγχο. Δεν λέω «πριν λυθούν» διότι αυτό θα ήταν εξωπραγματικό. Είναι κοινός τόπος ότι δεν θα υπάρξει ποτέ κοινωνία στην οποία να έχουν εξαλειφθεί τα φαινόμενα βίας. Υιοθετώντας μια τέτοια ουτοπία θα ήταν σα να αγνοούσαμε τη σημασία του λακανικού Πραγματικού ως του *συμπτώματος*. Όσο και αν επιστρατευθεί το Συμβολικό, πάντα κάτι «θα μένει απ' έξω», κάτι θα περισσεύει και θα δρα ως σύμπτωμα.

Η κλιμάκωση του φαινομένου της βίας λοιπόν την κάνει να παραμένει ως σύμπτωμα στην «πίσω αυλή» του πολιτισμού- και μάλιστα με ανοδική τάση. Έτσι εξηγείται μια σειρά αντιφάσεων που συμβαδίζουν με την κλιμάκωση της αστικοποίησης: αυξάνεται διαρκώς

η παραβατική συμπεριφορά στις μεγαλουπόλεις όχι μόνο από στερημένους νέους αλλά και από «χορτάτους», εξαπλώνεται η επιθετική συμπεριφορά στο σχολείο παρά την προϊούσα φιλελευθεροποίηση του, επεκτείνεται η σεξουαλική κακοποίηση των παιδιών και ο σεξουαλικός τουρισμός παρά την σεξουαλική απελευθέρωση (ή μήπως ως παρενέργεια της;), διογκώνονται τα ποσοστά αυτοκτονιών παρά την αύξηση των ειδικών και την εμφάνιση περισσότερων φαρμάκων.

Έχουμε σοβαρούς λόγους να πιστεύουμε ότι οδεύουμε προς μια κοινωνία που χρησιμοποιεί όλο και λιγώτερο τη μετουσίωση, δυσκολεύοντας έτσι τον χειρισμό των επιθετικών ενορμήσεων, και ανέχεται όλο και περισσότερο την ανεπεξέργαστη βία. Για να κατανοήσουμε το γιατί μιας τέτοιας εξέλιξης θα χρειαστεί να αντλήσουμε από ποικίλα θεωρητικά ψυχαναλυτικά μοντέλα.

Κατ' αρχήν οπωσδήποτε η βία πρέπει να ιδωθεί ως αυτοσχέδιος τρόπος επίλυσης προβλημάτων ταυτότητας (Bracher, 2000- Krohn, 2000- Kunkle, 2000). Πάντοτε η ταυτότητα αποτελούσε κεντρικό θέμα του αναπτυσσόμενου ανθρώπου, αλλά στο σημερινό πολιτισμικό τοπίο έγινε ζήτημα ζωής ή θανάτου. Φυσικά (και ευτυχώς) δεν πρόκειται για τον μοναδικό τρόπο αναζήτησης και επίτευξης ταυτότητας, αλλά καθώς ζούμε σε μεταβατική εποχή απώλειας των ισορροπιών και εξαφάνισης των αυτονοήτων, όπου οι σχετικές με την ταυτότητα παθολογίες αυξάνονται ραγδαία, εύλογα συμπαρασύρουν και εκδοχές της που καταφεύγουν στη βία. Στην περίπτωση αυτή η βία συμπεριφορά ή φαντασίωση έρχεται ως ανακουφιστικός αντίλογος στο κενό ταυτότητας, αφού αυτό το κενό αποτελεί μια από τις πιο ανυπόφορες εμπειρίες για τον άνθρωπο. Ειδικά ο έφηβος προτιμά την αρνητική ταυτότητα από την απουσία ταυτότητας. *Θέλει να είναι κακός αν η μόνη εναλλακτική του επιλογή είναι να αισθάνεται ψυχικά ανύπαρκτος.* Η βία έτσι, όπως μας θυμίζει ο Winnicott (1994), έρχεται να σηματοδοτήσει τη δίψα για ζωή, να πιστοποιήσει πως ο νέος άνθρωπος είναι ζωντανός, να απομακρύνει το φόβητρο του ψυχικού θανάτου.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο η παιδική και εφηβική βία εμφανίζεται ως σημάδι μικρής ή μεγάλης καθήλωσης στην παρανοειδή-σχιζοειδή θέση και απόρροια της αποτυχίας της καταθλιπτικής θέσης (Klein, 1964). Η μετάβαση από τη πρώτη στην δεύτερη εγκαινιάζει σημαντικές ψυχοδυναμικές κατακτήσεις: την ικανότητα του υποκειμένου να μπαίνει στη θέση του άλλου, την ικανότητα να αισθανθεί ενοχή, την ικανότητα για ανάληψη της ευθύνης. Η ακύρωση αυτής της μετάβασης στο παρελθόν εκλογικευόταν στα πλαίσια της ιδεολογίας, η οποία

διαχώριζε σε «καλούς δικούς μας» και «κακούς άλλους». Σήμερα, ελλειπουσών των ιδεολογιών (και εδώ συμπλέκεται το ατομικό με το κοινωνικό), εμφανίζεται απογυμνωμένη, ως ατομική παθολογία.

Μια τρίτη διάσταση βρίσκεται στο *διαστροφικό* στοιχείο. Ο διαστροφικός χαρακτήρας της έξαρσης της βίας έγκειται είτε στο κλασικό σαδομαζοχιστικό της προφίλ, είτε στην ανικανότητα φαντασίωσης που θα μεσολαβούσε ως ρυθμιστική ζώνη ανάμεσα στην ενόρμηση και στην πράξη. Παραδόξως η ανικανότητα αυτή παρατηρείται σε μια εποχή θριάμβου της φαντασίωσης. Φαίνεται πως η κοινωνία του θεάματος, με την αφθονία των επινοημένων εικόνων, δεν λειτουργεί πια για πολλούς ως η κλασική πρόκληση για φαντασίωση αλλά ως άμεση πρόσκληση για δράση. Στο σημείο αυτό συνορεύουν η διαστροφή με την ψύχωση και κάποιοι έφηβοι και νέοι «φλερτάρουν» και με τις δύο. Μιλώ κυρίως για υποκείμενα οριακής παθολογίας χαμηλής απαρτίωσης, αυτής της κατ' εξοχήν παθολογίας της μετανεωτερικότητας.

Μια διαφορετική μορφή διαστροφής, η οποία σχετίζεται με τη βία έμμεσα, βρίσκεται στην *καταναγκαστική αναζήτηση της απόλαυσης*. Εδώ δεν είναι η βία ο στόχος, ούτε εμπίπτει στο ορατό περιεχόμενο της διαστροφής. Πρόκειται για την κατάσταση εκείνη κατά την οποία η ψυχική συσκευή έχει μετατραπεί σε οιονεί μηχανή scanning, με σκοπό την αναζήτηση ηδονής. Επειδή έτσι ο ψυχισμός δομείται εγωκεντρικά, θέτει τις προϋποθέσεις για βίαιη συμπεριφορά (όχι υποχρεωτικά με σωματική βία) στις διαπροσωπικές σχέσεις. Τίποτε λιγότερο δηλαδή από μια light εκδοχή της διαπίστωσης στην οποία είχε προβεί ο Lacan (1988, σ. 222), λέγοντας ότι «ο πόθος της διαστροφής στηρίζεται στο ιδανικό ενός άψυχου αντικειμένου». (Τήν ίδια αλήθεια μάς θύμισε και ο Pontalis τελευταία (2006), όταν αποδίδει στη διαστροφή πρόθεση αποανθρωποποίησης του άλλου προσώπου). Ενώ η ορμή έχει ταχθεί να στηρίζει τη επιθυμία, παραπέμποντας αναγωγικά στο ανέφικτο ενός πλήρως ικανοποιητικού αντικειμένου της επιθυμίας, την επιβουλεύεται και τελικά την εκμηδενίζει. Με απλά λόγια, *κάθε καταναγκαστική εμμονή της απόλαυσης συνορεύει με τον θάνατο*: ψυχικό κατ' αρχήν (ως δολοφονία της επιθυμίας από την ενόρμηση), ενίοτε δυστυχώς και φυσικό.

Τέλος, ένας ακόμη τρόπος με τον οποίο η κοινωνία του θεάματος γεννά βία βρίσκεται στην *αχρήστευση του λόγου* την οποία ευνοεί. Φτωχαίνοντας το λόγο και εν γένει το Συμβολικό εξωθεί τα αναπτυσσόμενα άτομα (για τα οποία ο λόγος αποτελεί εκ των ων ουκ άνευ συνθήκη εξανθρωπισμού) σε *εκδραματίσεις βίας*, έτσι ώστε

συναισθήματα επιθετικότητας, θυμού, οργής και τα συναφή να βρουν επιτέλους έναν δρόμο εκφρασης. Όπως είναι ευνόητο, η εκδραμάτιση ως τρόπος αντίδρασης στο στρες ή ακόμη και απλής επικοινωνίας, ενισχύει τον φαύλο κύκλο βίας-αντιβίας.

Οι Morhain και Martineau (2001) επισημαίνουν την αύξηση στις μέρες μας των βίαιων συμπεριφορών οι οποίες συνιστούν «πέρασμα στην πράξη» (passage à l'acte), κάτι που αξιολογούν ως βαρύτερο από την εκδραμάτιση. Για τους νέους αυτούς τό παρόν είναι άμεσο και το μέλλον ανύπαρκτο. Το πέρασμα στην πράξη τροφοδοτείται από την επιστροφή του Πραγματικού, αφού το Συμβολικό έχει δραματικά φτωχύνει και το Φαντασιακό συνθλίβεται ή βραχυκυκλώνεται από την καταστροφική δράση. Το υποκείμενο βρίσκεται σε μια κατάσταση θεμελιώδους αποκλεισμού, απ' όπου η βία χάνει ακόμη και τη έννοια ενός μηνύματος προς κάποιους αποδέκτες και παύει να έχει νόημα.

Δεδομένου ότι όλες οι παραπάνω μορφές βίας φαίνονται να ενισχύονται από την περιρρέουσα κουλτούρα του θεάματος (και όχι μόνο), νομίζω πως είμαστε πλέον βásiμα σε θέση να προβλέψουμε μια βραχυμεσοπρόθεσμη περαιτέρω αύξηση των βίαιων συμπεριφορών και να υποθέσουμε υψηλότερο κίνδυνο ψυχωτικής εκτροπής σε άτομα με σχετική προδιάθεση. Ενώ οι προστατευτικοί παράγοντες διατηρούν πάντοτε την σημασία τους, νέες ειδικές συνθήκες που ανθούν μέσα στο κοινωνικό οδηγούν σε ώσμωση με την ατομική ιδιοσυγκρασία και δυνητική εκτροπή του ατομικού πεπρωμένου.

Δεν είμαι βέβαιος όμως πως είμαστε σε θέση να απαντήσουμε ικανοποιητικά σε ορισμένα καίρια ερωτήματα που τίθενται προς όλους εκείνους, φυσικά πρόσωπα και φορείς, οι οποίοι ευθύνονται για την ψυχική υγεία παιδιών και εφήβων. Θα κλείσω μνημονεύοντας μερικά από αυτά:

-Ποια στρατηγική ψυχικής υγείας απαιτείται και πώς θα εφαρμοστεί συντονισμένα (κάτι που παραμένει πάντοτε το μέγα ζητούμενο) προκειμένου να αυξηθούν οι προστατευτικοί προληπτικοί παράγοντες για τα παιδιά και τους εφήβους;

-Ποιές αλλαγές απαιτούνται στο εκπαιδευτικό σύστημα προκειμένου από μηχανισμός παραγωγής βίας να μετατραπεί σε χώρο προαγωγής της ψυχικής υγείας και έκφρασης πραγματικής δημιουργικότητας;

-Θα εξακολουθήσει το τηλεοπτικό τοπίο στον τόπο μας να παραμένει χωρίς ίχνος κοινωνικού ελέγχου; Η στάση όλων μας απέναντι στα ΜΜΕ αποτελεί δείκτη του ποιούς αυριανούς ενήλικους θέλουμε.

-Πώς θα βοηθηθούν οι γονείς να ασκήσουν επαρκέστερα τη γονική τους μέριμνα στο φιλτράρισμα των ερεθισμάτων, καθώς και την συμπαράσταση τους προς τα παιδιά και τους εφήβους να μεταβολίσουν καλύτερα όσα προσλαμβάνουν;

-Με ποιούς τρόπους θα βελτιωθεί η συνεργασία παιδοψυχιάτρων, άλλων συναφών επαγγελματιών, εκπαιδευτικών, δικαστών, αστυνομικών, κοινωνικών λειτουργών, κληρικών και όσων άλλων εμπλέκονται στην φροντίδα βίαιων και παραβατικών παιδιών και εφήβων;

-Πώς θα προαχθεί ο δημόσιος διάλογος που αναγκαστικά θα πρέπει να περιλαμβάνει μεταξύ των άλλων και κριτική των πολιτισμικών μας επιλογών; Αν, φυσικά, πιστεύουμε ότι ο ενεργός πολίτης δεν αφομοιώνει αδιαμαρτύρητα την κοινωνική πραγματικότητα, αλλά την κρίνει, και- ακόμη περισσότερο- αν συμμετέχει στη διαμόρφωση της.

-Και, τέλος, αλλά το σημαντικώτερο, ποια ιδεολογικά, ηθικά, και ψυχολογικά αντισώματα θα χρειαστεί να καλλιεργηθούν στην κοινωνία για να αποσοβηθεί η δημιουργία ενός νέου τύπου ανθρώπου με εκφυλιστικά χαρακτηριστικά; Ή, με άλλα λόγια, πώς θα μπορούσε η τρέχουσα κρίση του πολιτισμού να αποτελέσει αφορμή και εφαλτήριο για εξυγίανση του;

BIBLIOΓΡΑΦΙΑ

Bracher, Mark. «Adolescent Violence and Identity Vulnerability». *Journal for the Psychoanalysis of Culture and Society*, 2000, 5(2), 189-211.

Klein, Melanie. *Love, Hate, and Reparation*. W.W. Norton, 1964.

Krohn, Alan. «The Anatomy of Adolescent Violence». *Journal for the Psychoanalysis of Culture and Society*, 2000, 5(2), 212-216.

Kunkle, Sheila. «Hollow Subjects in a Headless World». *Journal for the Psychoanalysis of Culture and Society*, 2000, 5(2), 301-311.

Lacan, Jacques. *The Seminar: I*, Cambridge University Press, 1975/1988.

Morhain, Yves & Martineau, Jean-Pierre. «Malaise Social et Violence d'Adolescents». *Cahiers de Psychologie Clinique*, 2001, 1(16), 79-96.

Pontalis, Jean-Bertrand. *Παράθυρα*. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2006.

Weatherill, Rob. *Cultural Collapse*. Free Associations, 1994.

Winnicott, Donald. *Deprivation and Delinquency*. Routledge, 1994.